

Tusculum

2021
SOLIN-14

Tusculum

14

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Tonći Čićerić

Glavni urednik

Marko Matijević

Uredništvo

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić
Michael Ursinus

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Izrada UDK-a

Iva Kolak, Sveučilišna knjižnica u Splitu

Tisak

Jafra Print Solin

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index),
AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupire Grad Solin.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

14

Solin, 2021.

Sadržaj

7-19	Nikola Cesarik	<i>M. Servilius, legatus pro praetore Caesaris Augusti (ad CIL 3, 14690)</i>
21-40	Irena Radić Rossi – David G. Ruff	Rimski brod na Trsteniku u Kaštel Sućurcu
41-62	Dražen Maršić	Salonitanske grobne are s motivom stabla kao dekorom bočnih ploha
63-76	Ana Demicheli – Dino Demicheli	Salonitanska nadgrobna ara obitelji <i>Aeronii</i> u Rimu
77-84	Nino Švonja	Nadgrobna stela Gaja K. Anterota iz Vranjica
85-92	Michael Ursinus	The <i>Terra Nullius</i> between the <i>Contado</i> of Split and the Pious Foundation (<i>vakıf</i>) of Rüstem Paşa c. 1574 – 1585
93-111	Krešimir Kužić	Utjecaj »maloga ledenog doba« na operacije tijekom oslobođenja Klisa 1648. godine
113-132	Mario Matijević	Solinski svećenici i Sokolsko društvo – govor pri blagoslovu Sokolane i zastave
133-165	Tonći Ćićerić	Kulturno-prosvjetna djelatnost solinskog ogranka Seljačke sloge u predvečerje Drugoga svjetskog rata
167-219	Mirko Jankov	Pregled stanja pučkoga crkvenog pjevanja glagoljaških korijena u Solinu, Klisu, Vranjicu, Mravincima i Kučinama u 2020. godini
221		Naputak suradnicima <i>Tusculuma</i>

Dražen Maršić

Salonitanske grobne are s motivom stabla kao dekorom bočnih ploha

Dražen Maršić
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra
Krešimira IV. br. 2
HR, 23000 Zadar
drazen.marsic66@gmail.com

U stražnjem dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu pohranjen je manji ulomak salonitanske grobne are koji u likovnom dijelu nije nikada objavljen (sl. 1). Ara pripada tipu s obrubnim vrpcama, a na dijelom sačuvanoj desnoj bočnoj strani nosi motiv drva, tj. stabla (sl. 2-3). Objava spomenika prigoda je da se ukaže na još dvije salonitanske are istoga tipa s motivom stabla na bočnim ploham: aru carskog dispenzatora Loka (sl. 5-7) i aru Magije Sekundine (sl. 8-10). U radu se analizira pojava stabla kao dekorativnog uzorka na salonitanskim grobnim arama te dovodi u sadržajnu i kronološku vezu s istorodnim prikazima na arama grada Rima i sjeverne Italije, odakle su uvijek stizali snažni umjetnički impulsi. Vrstu stabla zbog postupka uopćavanja nije uvijek moguće sa sigurnošću prepoznati. Studirane salonitanske grobne are datiraju od kasnoklaudijevskog doba do otprilike sredine 2. stoljeća. Posljednji odjek motiva stabla susrećemo na rijetkim salonitanskim sarkofazima (sl. 14-15).

Ključne riječi: grobna ara, obrubna vrpca, girlanda, stablo, drvo, lovor, maslina, voćka, šipak, smokva, bor

UDK: 904:726.82](497.583Salona)
7.016.4:726.829](497.583Salona)
7.016.4:726.829](497.583Kaštel Štafilić)

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 7. rujna 2021.

1. Uvod

U jugoistočnom dijelu stražnjeg dvorišta Arheološkog muzeja u Splitu čuva se manji ulomak epigrafskog spomenika salonitanske provenijencije koji do sada nije bio predmet ozbiljnije studije (sl. 1).¹ Iako je s epigrafske točke gledišta od marginalne vrijednosti, s povijesnoumjetničke je strane izuzetno zanimljiv jer dokumentira jednu od slabije poznatih faza u razvoju salonitanskih grobnih ara. Ne samo to – riječ je o najkvalitetnijem primjerku toga tipa spomenika iz 1. stoljeća po Kristu i jednom od najljepših iz cijelog razdoblja produkcije, što dokazuje već i letimičan pogled na fotografije koje se ovdje donosi.²

Da je riječ o fragmentu grobne are (oltara) jasno je već iz sačuvanog oblika, odnosno činjenice da su mu ukrašene bile prednja i obje bočne strane, pri čemu su bočne strane, po svemu, bile tek nešto manje širine od pročelja (sl. 1). Izrađen je od kvalitetnoga lokalnog vapnenca, vjerojatno bračkog ili

segetskog podrijetla. Sačuvana duljina fragmenta je 0,75 m, visina 0,67 m, a dubina tj. debljina 0,43 m. S obzirom na ono što znamo o izgledu grobnih ara rimske Dalmacije, evidentno je riječ o skromnom preostatku središnjeg dijela (trupa ili tijela) are kompozitne izrade, koji je najčešće izrađivan u formi okomitog kvadra ili kuba.³ On je gotovo u pravilu bio monolitne izrade (osim na vrlo velikim primjercima u formi mauzoleja), na prednjici je nosio natpis, na bočnim ploham glavne ukrase, a stražnja mu je strana u pravilu bila neizrađena i grublje ili finije zaravnjena. Postavljan je obično na podnožje stubaste forme, a nosio je krunište u različitim izvedenicama. Iz odnosa forme i preživjelog dijela epitafa razvidno je da naš fragment predstavlja gornji desni dio prednje polovice trupa, koji je načelno mogao biti razbijen u osam komada (ne nužno iste veličine). Vrijeme uništenja spomenika ostaje nepoznanica, tim prije što ne znamo ni položaj u Saloni na kojemu je otkriven, jer je nabavljen otkupom.

1 F. Bulić 1887, str. 106, br. 111.

2 Autori fotografija su Dražen Maršić (DM) i Jakov Teklić (JT).

3 Pregledno: D. Maršić 2005, str. 36 i d.; D. Maršić 2013, str. 385 i d., bilj. 10. Raščlanjenje pročelja trupa, tj. uokvirenje natpisa, inače je jedan od ključnih kriterija tipologije ara.

Slika 1
Fragment gornjega desnog dijela trupa grobne are iz Salone (DM)

2. Natpis

Pročelje trupa are jasno definira preživjeli dio natpisa obrubljen praznim *cyma reversa* profilom (sl. 1). Prvi ga je objavio don Frane Bulić u splitskom *Bullettinu*, a potom i Theodor Mommsen u CIL-u, ali bez opaske o kojem je tipu spomenika riječ.⁴ Obojica su transkripciju donijeli bez pogreške, osim što se iz oba prikaza stječe dojam da je zadnji redak po visini cjelovit iako mu zapravo nedostaje donji dio (sl. 1). Uključivši i znakove interpunkcije, prijepis preživjelog dijela natpisa glasi:

[---]ENVS ·
[---]VG · V · F ·
[---]RBVSCV
[---] · ET · C · IVLIO ·
[----]

Interpunkcije su prisutne u svim redcima natpisa osim u trećem, i izvedene su trokutićima. Visina slova postupno se smanjuje: u prvom retku iznosi 9 cm, u drugom 8,5 cm, u trećem retku 7,5 cm, a u zadnjem 6 cm. Iako je

od epitafa sačuvan samo krajnji desni rub, njegov se sadržaj konceptijski dade rekonstruirati s velikom sigurnošću. U tome svakako pomaže i dekoracija gornje obrubne vrpce koja ima svoje zakonitosti »slaganja«. Iz različite se širine redaka dade naslutiti da je natpis bio centriran po središnjoj osi (sl. 1). U sljedećim redcima donosi se analiza sačuvanog i prijedlog izgubljenog sadržaja teksta:

Prvi redak: Vidljiva su slova ENVS koja bez sumnje pripadaju završnom dijelu muškoga osobnog imena, gotovo sigurno u funkciji kognomena unutar karakteristične troimene formule. Takav zaključak proizlazi iz nastavka teksta i njegova razumijevanja, o čemu vidi niže. Idealna, ali ne i pouzdana rekonstrukcija pokojnikova imena uključivala bi na prva dva mjesta imena *Caius* i *Iulius* (C. IVLIVS).

Drugi redak: Sačuvano je najprije dno slova V, zatim cijelo slovo G, te u nastavku formula V F (*vivus fecit*). Nema nikakve sumnje da je ispred V stajalo A, te da početak tog dijela teksta treba rekonstruirati [A]VG (sl. 1). Nekoliko je

4 Usp. bilj. 1; CIL 3, 8784a.

mogućnosti razjašnjenja te kratice i prethodećeg joj teksta: [IIIIII vir a]Jug(ustalis), samo [a]Jug(ustalis) ili možda čak [A]Jug(usti) (servus). S obzirom da se u nastavku teksta kao jedan od sukorisnika grobnog spomenika spominje C. Iulius, možda slobodnorodena osoba (*ingenuus*), teško je vjerovati da bi pokojnik mogao biti osoba i nalogodavac servilnog statusa, a AVG oznaka njegova položaja carskog roba (*Augusti*) i pripadnika familije *Caesaris*. Osim toga, i koncepcija vitica s medaljonima u gornjoj obrubnoj traci ne ide u prilog teze da je prvi redak ispunjalo samo jedno (osobno) ime. O tome će biti riječi u sljedećem poglavlju.

Treći redak: Iza prvoga vidljivog, ali odlomljenog slova, koje je sigurno R, nižu se slova BVSCV. Kako između slova, a ni na kraju niza nema oznake interpunkcije, evidentno je riječ o tekstu koji se nastavljao u sljedećem, četvrtom retku. Imajući u vidu sadržaj prethodnog retka, koji je završavao formulom *vivus fecit*, ovaj redak gotovo je sigurno započinjao riječju SIBI nakon čega je slijedio veznik ET i ime prvog sukorisnika spomenika u dativu. Razumno je pretpostaviti da je to ime supruge vlasnika čije je ime ispunjalo prvi redak. Takvog je mišljenja bio i Mommsen, po kojemu sačuvana slova pripadaju imenu *Arbuscula*, vjerojatno unutar dvoimenske formule, što znači da nedostaje gentilno ime pokojnice (sl. 1). Taj prijedlog prihvatio je i Alföldy, koji ističe da je riječ o imenu tipičnom za servilnu populaciju.⁵

Četvrti redak: Sačuvani dio retka donosi veznik ET i ime novoga sukorisnika Gaja Julija u dativu (C. IVLIO). Njegov odnos s vlasnikom i Arbuskulom ostaje zagonetan, ali je lako moguće kako je riječ o njihovom sinu. To bi, ako je točno, imalo šire reperkusije na mogućnost rekonstrukcije vlasnikova imena, o čemu je već natuknuto u komentaru uz prvi redak. Ako je stvarno riječ o odnosu otac-majka-sin, i vlasnik bi, tj. prvi pokojnik, morao biti pripadnik obitelji *Iulius*, i to najvjerojatnije kao njezin oslobođenik (*libertus*), koji je obnašao ugledne funkcije sevira i augustala. Oslobođenica je mogla biti i *Arbuscula*. Kako je to u CIL-u prikazao Mommsen, ispred veznika ET očito je morao stajati još neki izraz koji je pojašnjavao odnos vlasnika i Arbuskule (*coniugi?*), jer za njega ima više nego dovoljno mjesta.

Očividno je iz svega da natpisu nedostaje još sigurno jedan redak u kojemu je slijedio *cognomen* zadnjepomenutog muškarca i izraz u dativu kojim se pojašnjavao njegov odnos spram vlasnika (*filio?*). No ne treba isključiti mogućnost postojanja još jednog ili čak dvaju redaka epitafa, npr. s podacima o veličini grobnog areala, za koje međutim nema nikakvih sigurnih naznaka.

3. Dekoracija

Dekoratívni uzorci ispunjaju obrubne vrpce (trake) uokolo natpisnog polja (sl. 1), iste takve, ali nešto uže vrpce bočnih stranica te plohe unutar njih (sl. 2-3). Obrubne vrpce pročelja od natpisnog su polja, tj. njegova *cyma reversa* profila, odvojene uskim ravnim istakom koji se ponavlja i kao vanjski brid spomenika. Sačuvane površine dviju vrpce koje se spajaju u gornjem desnom kutu upućuju na zaključak kako su vjerojatno bile koncipirane u paru: kao par vertikalnih i kao par horizontalnih vrpce. Vertikalne su vrpce sigurno bile simetrično koncipirane i prikazivale su okomite nizove (»stabljike«) različito modeliranih busena akanta (*Acanthus*) (sl. 1). Sačuvan je gornji dio desne »stabljike« sa samim vrhom jednoga i još jednim visokim i razgranatim busenom. On započinje s tri podvijena lista, nastavlja se s tri uspravna lista, iz njih izrasta lišće koje formira bujnu čašku, a na vrhu je kupasti cvijet okružen lišćem i nadvišen stapkom sa završnom

Slika 2
Desna strana fragmenta trupa are (DM)

5 G. Alföldy 1969, str. 155, s.v. *Arbuscula* (FPZ).

rozetom. Uzmemo li u usporedbu istorodne ili slične prikaze na nekim drugim spomenicima – od kojih u ovoj prigodi upućujem na one s nadgrobnog titula Ti. Klaudija Priska (sl. 4) i grobne are dispenzatora Loka (odnosno u punom obliku Lokha)⁶ (sl. 5) – postaje jasno kako vertikalnoj vrpce nedostaje barem jedan, a moguće i dva busena (ovisno o visini u kojoj su izrađeni), koji su možda izrastali iz posude. Zanimljivom se pokazuje uporaba vršne rozete koja je u punom obliku bila četverolisne forme. Još jedna manja i neraščlanjena izrađena je s lijeve strane kupastog cvijeta. Nije mi poznato da se rozeta pojavljuje na još nekom sličnom prikazu unutar korpusa salonitanskih grobnih ara.

Od gornje su horizontalne vrpce preostala dva medaljona formirana od relativno vitke akantove vitice (sl. 1). Usporedbe sa sličnim prikazima na Priskovu titulu (sl. 4) ili npr. znamenitoj salonitanskoj ari Kvinta Etuvija Kapriola osnažuju pretpostavku da je ta vitica gotovo sigurno izrastala iz središnjega akantova busena, čija je prisutnost za rekonstrukciju vrijedna utoliko što pomaže odrediti središnju os spomenika, a time i širinu pročelja. Iz busena su desno i lijevo kretale po jedna vitica, a one u pravilu formiraju po dva, eventualno tri medaljona. To znači da po jednom scenariju raspolažemo s desnom polovicom prikaza bez busena, a po drugom nedostaje jedan medaljon, središnji busen i čitava vitica s medaljonima na lijevoj strani. U prvom slučaju širina pročelja trupa spomenika iznosila bi oko 1 m, a u drugom oko 1,25 m. To svakako ima implikacije na rekonstrukciju muškog imena u prvome redu natpisa, na način da ostavlja dovoljno prostora za prisutnost tročlane imenske formule, o čemu je već bilo riječi.

Bočne obrubne vrpce započinju od vanjskog brida spomenika i nemaju naglašen unutarnji rub nego jednostavan ravan završetak. One su, čini se, bile koncipirane nešto drugačije od onih s pročelja, tj. na način da su uparene bile samo vertikalne vrpce/trake. Preostalu lijevu vertikalnu traku ispunja motiv elegantne stabljike sa srololikim listovima i naglašenom središnjom venom te

Slika 3
Detalji desne strane s motivom stabla i plodova (DM)

plodovima ili cvijećem čije oblikovanje mjestimice podsjeća na stiliziranu rozetu, a drugdje na plodove kupine ili još prije bršljanov cvijet ili plodove (sl. 2). Iz tog razloga je teško s potpunom sigurnošću odrediti o kojoj biljci je riječ. Imajući ipak u vidu oblik lišća i činjenicu da je stabljika evidentno prikazana kao drvenasta penjačica, koja se uspinje prema svjetlu, mišljenja sam da je u pitanju bršljan (*Hedera helix*) prikazan sa svojim karakterističnim pupovima, cvjetovima ili bobičastim plodovima, ali dakako na stilizirani način.⁷

6 Kroatizirani oblik tj. izgovor imena *Lochus*, koji se u radu pojavljuje na mnogo mjesta, zahtijeva kraće pojašnjenje jer je riječ o jednom od primjera oko kojega se vjerojatno ne bi složili svi klasični filolozi. Valja krenuti od toga da je *Lochus* transliteracija grčkog imena; usp. G. Alföldy 1969, str. 231, s.v. *Lochus* (FPZ). Iz toga slijedi zaključak da je digram »ch« latinska zamjena/transliteracija za grčko »chi« (χ), tim prije što se na natpisu još pojavljuje »h« (*spiritus asper*) u imenu Himer. Oni latinski govornici koji su znali grčki ili su pozajmljene znakove željeli govoriti »ispravno« izgovarali su »ch« u klasičnom latinskom kao snažno »kʰ« (*Lokhus*) – kako se i χ izgovarao u grčkom – dok ga je većina izgovarala prije kao »k« negoli kao »h« kako se danas izgovara u novogrčkom. Prema tome, iz »grčke perspektive« pohrvaćeni oblik glasio bi Loh(o), a iz perspektive natpisa, vremena njegova nastanka i grafije (koja ipak razlikuje glasove »kh« i »h«) poželjniji bi oblik bio Lokho. Kako glasovi »kh«, »th« i sl. nisu u duhu hrvatskog jezika, a naglasak u glasu »kh« je ipak na »k«, moguće je i daljnje pohrvaćenje imena u oblik koji glasi Loko. Na sugestijama po ovom pitanju i diskusiji koju smo o tome vodili zahvaljujem kolegici dr. Nadi Bulić s Odjela za klasičnu filologiju Sveučilišta u Zadru.

7 Kao vazdazeleno biljka simbolizira trajnost i postojanost te pripada krugu dionizijskih motiva. Pregledno: J. Chevalier – A. Gheerbrant 1994, str. 64 i d., s.v. bršljan.

Od gornje je trake preostao lijevi rubni dio, a ispunja ga jednostavna girlanda ispletena od lovorova lišća. Iz lijevoga joj se kraja izvijaju dvije ukrasne vrpce-tenije, jedna veća lepršajući iznad girlande, a druga manja ispod nje (sl. 2). Luk girlande lagano se, ali primjetno penje prema desnom kraju, a kako je iznad njega mali trag tenije, dok u polju ispod nije vidljivo stablo koje po logici stvari mora figurirati kao nekakva središnja os, može se sa sigurnošću zaključiti da su gornju traku zapravo ukrašavale dvije girlande u nizu, svaka s po dvije tenije na krajevima. Središtu luka sačuvane girlande određuje mjesto susreta dviju gornjih tenija (sl. 2).

Postavlja se načelno pitanje je li isti prikaz mogao ispunjati i donju horizontalnu traku? Odgovor na njega je, po autoru ovih redaka, negativan! Nema, naime, nikakve logike u postavljanju girlandi u supraoniranom položaju, niti za to ima analogija u rimskoj kamenoj skulpturi javnog ili sepulkralnog karaktera. Na svim važnijim primjerima iz grada Rima, koje je u svojoj studiji sistematizirala Margret Honroth, nema nijedne potvrde takve pojave. Istina, na jednom sarkofagu izloženom u Muzeju Terma girlande se nalaze i na sanduku i na pokrovu, ali se u raspravi upozorava da ne pripadaju istom spomeniku, na što u ovakvim propitkivanjima uvijek treba paziti.⁸ Slično je i sa spomenicima iz rimske provincije Dalmacije. Na plutejima ograda forumskih trijemova kod nas (primjerice u Jaderu i Aseriji), sanducima sarkofaga ili tijelima grobnih ara pojavljuje se isključivo po jedan niz girlandi, odnosno na kraćim plohamo pojedinačne girlande.⁹ Najbolju paralelu kako su mogle izgledati bočne strane salonitanske are i kako su bile koncipirane girlande daje tipološki srodan element are otkriven u Skelanima kod Srebrenice (kasnije nestao), ali iz nešto kasnijeg vremena.¹⁰ Na njegovu pročelju okomite obrubne vrpce funkcionirale su u paru, s ispunom u obliku stiliziranih stabljika, a donja i gornja kao zasebne, pri čemu su gornju ispunjale dvije girlande u nizu. Na bočnim stranama je u gornjoj vrpici bila samo po jedna girlanda, a u središnjem polju stablo potpuno golih grana. Držim da ne može biti nikakve sumnje kako je riječ o dekorativnim shemama pristiglim iz priobalja provincije, gdje su u to vrijeme već polako bile odbačene.

Slika 4
Nadgrobni titulus Ti. Klaudija Priska iz Sinja (DM)

Spomenik iz Skelana je inače datiran u 3. stoljeće, no kako mu natpis nije sačuvan ne bih isključio ni nešto ranije datiranje.

Zanimljivo je da je girlanda zapravo rijedak motiv čak i na obrednim arama salonitanske produkcije, iako njihovu pojavu najprije valja očekivati na toj skupini spomenika, a na sepulkralnim arama, izuzevši predmetni primjerak, praktički nije zastupljena.¹¹ Zašto je tome tako, teško je objasniti. Čini se da girlanda iz nekog razloga nije ušla u rani ikonografski repertoar salonitanskih radionica, čija masovna produkcija grobnih spomenika započinje stelama, a to se kasnije prenijelo i na druge tipove spomenika.¹² U Liburniji je zbog pojave tzv. liburnskih cipa nešto češća, osobito na primjercima jadertinske produkcije, gdje s gornje i bočnih strana uokviruje natpisno polje (no prisutna je i na primjercima rapske i aserijatske

8 M. Honroth 1971, str. 90, kat. br. 114, tab. XI, 2.

9 Pluteji forumskih trijemova i ograda u Aseriji i Jaderu: N. Cambi 2003, str. 45 i d., sl. 1-4, 8-10; Sarkofazi lokalne produkcije: N. Cambi 2010, str. 50 i d., kat. br. 7, tab. IV, br. 31, tab. XX, 2; br. 86, tab. XLIX; br. 8, tab. L, 1; br. 141, tab. LXXXII, itd.; Grobne are: D. Maršić 2013, str. 386-387, bilj. 12, sl. 7c.

10 Pregledno: V. Paškvalin 2012, str. 259, kat. br. 11, sl. 11 na str. 330, gdje se donosi i starija lit. Treba upozoriti da Paškvalin središnje dijelove grobnih ara iz BiH u pravilu definira terminom »cipus«, a tek mjestimice rabi termin »grobna ara«.

11 O rijetkim primjercima obrednih ara s girlandama pregledno: D. Maršić 2007, str. 220-221. Objave spomenika: D. Kečkemet 1978, str. 23 sa sl. na str. 21 (žrtvenik posvećen Nimfama iz Kaštel Sućurca); J. Jeličić-Radonić 1981, str. 97 i d., sl. 1 (žrtvenik posvećen Heraklu iz Muzeja grada Trogira).

12 Usp. N. Cambi 2010, str. 50, gdje se iznosi zanimljivo mišljenje da girlande postaju češće s pojavom importiranih sarkofaga, ali ni kasnije nisu odveć česte.

Slika 5
Pročelje trupa grobne are dispenzatora Loka (DM)

skupine).¹³ Među aserijatskim se cipima pojavljuju dva iznimno zanimljiva primjerka kod kojih je u luku girlande ženski maskeron, a na jednom od njih girlanda je ovješena o bukranije i ide uokolo cijeloga spomenika na način sjevernoitalskih ara rotonda.¹⁴ Treba, međutim, podsjetiti da instalacije na mnogim stelama i sarkofazima nedvosmisleno pokazuju da su ti spomenici često kičeni pravim girlandama, nesumnjivo u funkciji različitih obreda.¹⁵ Prema tome, pojava girlandi u reljefu na kamenu refleksi je njihove stvarne utilizacije.¹⁶

Snižena ploha desne bočne strane fragmenta are nosi ostatak prikaza stabla, tj. triju grana lijeve strane krošnje (sl. 2-3). Lišće i plodovi otežano se razlikuju, a kamoli prepoznaju, jer su gusto nanizani s obje strane grana (na

najvišoj i po sredini). Listovi su zašiljenih krajeva i jedva prisutne peteljke. Oblikom nemaju nikakve veze s tipičnim mediteranskim kulturama (vočkama) koje bismo najprije očekivali – maslinom, smokvom ili npr. narom odnosno šipkom. Po jedan plod na vršnoj i srednjoj grani nalikuju plodu smokve, ali je neobično da su podignuti uvis (donji ima za smokvu atipičnu dužu peteljku), dok dva ploda na najnižoj grani više podsjećaju na maslinu. Ovo je ukupno gledano tek treći primjer prikaza stabla na salonitanskim grobnim arama i zbog rijetкости nije nimalo čudno da tom uzorku nije posvećena adekvatna pozornost! Preostala dva primjera susrećemo na spomenicima danas izloženima u lijevom krilu lapidarija Arheološkog muzeja u Splitu: ranije spomenutoj ari dispenzatora Loka

¹³ Usp. I. Fadić 1991, str. 176 i d., tab. I-V.

¹⁴ D. Maršić 2007, str. 199 i d., sl. 1-4.

¹⁵ Pregledno o toj pojavi s primjerima: D. Maršić 2008, str. 190 i d., osob. 192 i d.

¹⁶ D. Maršić 2008, str. 193-194.

Slika 6
Desna strana trupa Lokove are s motivom stabla (DM)

(AMS inv. br. A 16; CIL 3, 1994 = CIL 3, 8575 = ILS 1508; sl. 5-7) te na ari Magije Sekundine (AMS inv. br. A 5354; sl. 8-10). Iz literature se može generirati utisak da postoji i treći (ukupno četvrti) takav primjer – ara Kvinta Enija, prefekta III. kohorte Alpina (*Alpinorum*), čije ime rekonstruiramo preko sinovljeva (AMS inv. broj A 149; CIL 3, 8739; sl. 11-13) – no nedavno je A. Duplančić otkrio nevjerovatan podatak da je taj spomenik M. Glavinčić zapravo iskopao u Naroni i da je spletom okolnosti proglašen i inventiran kao salonitanski.¹⁷

Ara Magije Sekundine otkrivena je godine 1928. ispod kliške ceste i do danas je ostala neobjavljena, čak i u epigrafskom, odnosno onomastičkom dijelu.¹⁸ Dokazuju to činjenica da jednom Gézi Alföldyju nisu bila poznata

Slika 7
Detalj lijeve strane trupa Lokove are s motivom stabla (DM)

imena s ovoga spomenika, a to odatle što je natpis ostao nepoznat i priređivačima korpusa latinskih natpisa otkrivenih u Jugoslaviji – Viktoru Hoffilleru i Balduinu Sariji, odnosno Ani i Jaroslavu Šašelu. Zato je potrebno iskoristiti prigodu i iznijeti najosnovnije podatke o spomeniku.

Od are je sačuvan središnji kvadar (tijelo, trup), što znači da joj u cijelosti nedostaju baza i krunište (sl. 8-10). Visina elementa je 0,885 m, širina 0,6 m, a debljina (ili dubina) 0,465 m. Prednju i bočne strane kvadra ispunjavu profilirana polja (*cyma reversa*), a njih uokviruju obrubne vrpce s viticama vinova trsa (vertikalne i gornja vrpca), odnosno akantovim viticama koje izbijaju iz središnjega busena (donja vrpca na sve tri strane). Na pročelju vitice izbijaju iz visokih posuda (kratera) postavljenih u donjim kutovima, a još jedna, ali manja posuda tipa niskoga kaleža nalazi se po sredini gornje vrpce (sl. 8). Trsovi na bočnim stranama izbijaju iz stiliziranih busena (čšaški, kalika) postavljenih također u donjim kutovima. Na pročelju je natpis raspoređen u pet redaka: *C(aius) Campilius / Semproninus / Magiae / Secundinae / uxori*. Zadnja slova prvih dvaju redaka ispisana su unutar *cyma reversa* profila. Na gornjoj plohi se nalazi izduženi četvrtasti utor, očito za sidrenje kruništa. Bočne strane nose motiv drva, ili možda velikoga grma, koje ima nekoliko snažnih korijena, deblje stablo i velike mesnate listove (sl. 9-10). Na vrhovima stabala čuču ptica glavom okrenuta prema pročelju

17 Informaciju mi je otkrio kolega Arsen Duplančić, na čemu mu najtoplije zahvaljujem. Svi podatci bit će donijeti u radu koji je predan za 48. svezak časopisa *Starohrvatska prosvjeta* posvećen dr. Tonču Buriću.

18 Interes prema ovom spomeniku pokazao je i kolega Dino Demicheli koji ga obrađuje u radu *Nekoliko neobjavljenih natpisa iz lapidarija Arheološkog muzeja u Splitu* prihvaćenom za 113. svezak *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku*.

Slika 8
Pročelje trupa grobne are Magije Sekundine (JT)

Slika 9
Desna strana trupa Sekundinine are s motivom lovora (JT)

spomenika. Čini se kako ptica na desnoj bočnoj strani kandžama drži manjega guštera ili zmiju (sl. 9). Isti detalj kao da nije naznačen na lijevoj bočnoj strani, ili je tu eventualno riječ o manjem insektu podno desne kandže ptice (sl. 10). Poleđina kvadra je neukrašena, ali relativno fino zaravnjena. Nedostaje stražnji donji desni ugao i nadomješten je rekonstrukcijom. Tehniku izrade karakterizira naglašena uporaba tradicionalnoga klesarskog alata (dlijeta i čekića), ali se u donjem lijevom kutu pročelja ipak vide jasni tragovi svrdlanja (sl. 8).

Ara carskog dispensatora Loka jedna je od najstarijih stečevina Arheološkog muzeja u Splitu i nevjerojatno zvuči podatak da je objavljena samo u dijelu natpisa (CIL 3, 1994 = CIL 3, 8575 = ILS 1508 = HD054176 = EDCS-27601630). I njoj je sačuvan samo središnji dio, ali ne u cijelosti, jer joj nedostaje znatan donji dio te je

nadomješten modernim materijalom (sl. 5). Rekonstruirana je kao nešto zdepastiji kvadar, no kasnije ću ukazati na razloge zbog kojih to smatram pogrešnom procjenom. Sačuvana visina elementa je 0,66 m, širina 0,93 m, a debljina, tj. dubina 0,55 m. Polje obrubljeno *cyma reversa* profilom nalazi se samo na prednjoj strani, dok su bočne stranice ravne. Unutar profila je natpis u pet sačuvanih redaka: *Locho Aug(usti), / disp(ensatori) Delmatiae, / Himer Aug(usti), / disp(ensator) Moesiae, / patri piissimo*. Iako se u CIL-u prikazuje kao cjelovit, natpisu, čini se, ipak nedostaje barem završni redak, najvjerojatnije samo sa siglom P (*posuit*). I obrubne se vrpce nalaze samo na prednjici kao svojevrsna dodatna dekoracija natpisnog polja. Donja je izgubljena, a dvije vertikalne i gornja imaju izgled neprekinutog polja (friza), ali s različitim biljnim uzorcima. Vertikalne trake ispunjene su kao i na predmetnom fragmentu

Slika 10
Lijeva strana trupa Sekundinine are s motivom lovora (JT)

»stabljkama«, tj. okomitim nizovima akantovih busena, dok gornju ispunja friz u verziji s nasuprotno okrenutim palmetama (*anthemion*). Bočne strane su izrađene kao ravne plohe s reljefnim prikazom stabla (sl. 6-7). To znači da je tijekom izrade valjalo spustiti i poravnati cijelu površinu do sva četiri ruba pravokutne plohe. Desna bočna strana je sačuvana u većoj visini pa je i stablo bolje sačuvano (sl. 6). Ima elegantno deblo i tek nekoliko grana koje formiraju rijetku krošnju. Lišće i plodove je jako teško razlikovati i tek uz dosta napora razaznaje se da su listovi duguljasti i plosnatiji, dok su plodovi plastičnije modelirani. Oblikom ima manjih koji su nalik maslinama, ali ima i okruglastih, pa čak i onih koji se na krajevima doimaju zašiljeni poput nekih agruma (npr. limuna). I plodovi i lišće imaju vidljive peteljke. Na vrhu stabla stoji manja ptica

podignutih krila, spuštene glave, u stavu kao da nešto klujuca. S najniže grane na lijevoj strani krošnje visi mala zmija, koja kao da se spušta sa stabla pred opasnošću. Na lijevoj bočnoj strani lom je na znatno većoj visini pa je preostao samo vrh krošnje identično oblikovanog stabla (sl. 7). I ovdje je na vrhu krošnje ptica. Gornja stranica fragmenta ima zaravnjeni rub nalik »okviru slike« i grublje abociranu sredinu, što je direktan dokaz postojanja još jednog elementa u funkciji kruništa. Iako je spomenik danas prislonjen uz zid, u stražnjem lijevom dijelu nazire se jasno zapunjena četvrtasta udubina čiju je funkciju i vrijeme nastanka bez mogućnosti direktnog uvida nemoguće odrediti. U tehnici izrade dominira uporaba dljeteta i čekića, a u izradi obrubnih traka i bušenje glavom svrdla.

Kada je riječ o stablu na desnoj strani are, valja naglasiti njegovu visinu spram rekonstruiranoga donjeg dijela, odnosno natpisnog polja. Jasno se vidi da stablu nije sačuvano čitavo deblo te da se protezalo i niže od mjesta loma. Koliko se nisko spuštalo, teško je kazati, no sigurno je u tom donjem dijelu bilo bez grana. Kada se linija loma usporedi s aktualnom i pretpostavljenom visinom natpisnog polja, lako se dolazi do zaključka da je donji dio spomenika rekonstruiran u nešto većoj visini od realne (usp. sl. 5). Da ponovim: pročelju eventualno nedostaje završni redak teksta natpisa, a sigurno *cyma reversa* profil i donja ukrasna vrpca pa za njihovu visinu treba nadopuniti obje bočne strane! Time dolazimo do dva važna zaključka: da je oblik elementa bio mnogo bliži kubu negoli kvadru, i da ne treba odbaciti mogućnost postojanja još nekih izgubljenih elementa ikonografije ispod drveća.

Iz karaktera prikaza na bočnim stranama Sekundinine are proizlazi da oni ne mogu biti od pomoći u pokušaju prepoznavanja stabla na aru koja je predmet ovog rada. Iako su stabla/grmovi prikazani uske krošnje i na način koji donekle podsjeća na akantove busene nanizane jedan iznad drugoga unutar obrubnih traka ara (ali bez karakterističnih podvijenih listova), čini mi se da nije riječ o akantu, a isto tako niti maslini, smokvi ili naru. Gotovo sigurno je u pitanju lovor (*Laurus nobilis*), jedna od biljaka koja zimi ostaje zelena, čiji se prikaz prilagodio zadanoj formi, moguće stoga što je shvaćen kao mladica ili isječak »žive ograde« (sl. 9-10). Argumentaciju nalazim u prepoznatljivom obliku mesnatih listova, formi »krošnje« koja jako podsjeća na lovorovu girlandu, dobro razvijenom korijenu s kakvim se lovor gotovo uvijek prikazuje, i naravno činjenici da je to stablo u antičko doba izuzetno štovano i iz kruga prikaza apolonskog karaktera.¹⁹ Stoga

19 Pregledno s naglaskom na simbolizam besmrtnosti: J. Chevalier – A. Gheerbrant 1994, str. 358 i d., s.v. lovor.

Slika 11
Pročelje trupa grobne are Kvinta Enija, dekuriona III. kohorte Alpina iz Narone (JT)

Slika 12
Detalj desne strane trupa are iz Narone s motivom stabla nara (DM)

Slika 13
Lijeva strana trupa are iz Narone s motivom stabla nara (DM)

ne čudi njegova učestala pojava na grobnim arama u Italiji, ponajprije onima iz grada Rima, gdje je neusporedivo najzastupljenija vrsta stabla, javljajući se nekada kao samostalan prikaz, a nekada u kombinaciji s grifonima kao još jednim apolonskim motivom (o tome će nešto iscrpnije biti riječi u zadnjem poglavlju ovoga rada). Gotovo identično izveden »biljni motiv« pojavljuje se na bočnim stranama are Tita Molicija Korinta s položaja Beligna kraj Akvileje, datirane u početak 2. stoljeće po Kristu, uz razliku što se kod njega između listova pojavljuju i sjemenke ili plodovi.²⁰ Dagmar Dexheimer pitanju njegova prepoznavanja pristupa krajnje oprezno i samo kaže da je posrijedi »stabljika biljke velikog lišća koja izrasta iz dva ravna

lista koja leže na zemlji.«²¹ Držim da su dva prikaza uvelike srodna i da je identifikacija s lovorom najvjerojatnija.

Prema Theodoru Mommsenu i oznakama koje je upotrijebio u CIL-u (*ramus oleae*) dva stabla na Lokovoj ari (sl. 6-7) su masline (*Olea europea*).²² Mommsen je tu informaciju moguće crpio od Antona Steinbüchela, kojega citira i koji je o spomeniku prvi izvjestio, ali prema njemu su u pitanju grane masline (!), a jesu li isti podatak donosile i Brataničeve skede, koje je veliki Nijemac također koristio, ostaje nepoznanica.²³ Neovisno o autoru, mišljenja sam da ta interpretacija počiva na instinktivnim razlozima, a ne na jasnoj i razlikovnoj ikonografiji. To ne znači da je treba potpuno odbaciti i da nije ni malo vjerojatna, ali u obzir mogu doći i neke druge voćke (jer maslina je, ne zaboravimo, voćka). Lišće na Lokovoj ari nije dovoljno duguljasto za maslinu, krošnja s plodovima je neuobičajeno rijetka, i ono najvažnije – prikaz debela za maslinu je potpuno atipičan (usp. sl. 6). S druge strane prisutnost duljih peteljki odgovarala bi maslini. Naravno, uvijek ostaje mogućnost da namjera radionice nije ni bila vjerno reproducirati neku biljku, nego uz ekonomičan utrošak vremena kreirati generički prikaz metaforičkog značenja. Tako je npr. klesar mogao biti kadar kreirati listiće masline (usp. prikaz duguljaste zmije), ali je mogao jednostavno pribjeći postupku stilizacije i ostaviti ih okruglaste jer mu je to u procesu izrade bilo najekonomičnije. Ne dvojim da je u pitanju neka vrsta voćke, ali bih pitanje o kojoj je točno riječ ostavio do daljnjega otvorenim. Vodeće internetske baze latinskih natpisa motiv drva ili ne spominju ili se o njemu neutralno izjašnjavaju: EDH i EDCS ga ne spominju, a najinformativnija je Lupa koja ga navodi kao »drvo s plodovima« (Baum mit Früchten).²⁴

Neka mi u tom smislu bude dopušteno kao usporedan primjer donijeti jedan zanimljiv, ali također dvojbena prikaz iz Rima. Naime, flankirajuća stabla s Lokove are izgledom i elementima životinjskog svijeta neodoljivo me podsjećaju na stabla uprizorena na bočnim stranama mramorne are Julije Saturnine i G. Sulpicija Klita iz Rima, koja se danas čuva u Ny Carlsberg Glyptotek u Kopenhagenu, a koju portreti pokojnika pouzdano datiraju u početak 2. stoljeća po Kristu (vjerojatno Hadrijanovo doba). Diana E. E. Kleiner stablo prepoznaje kao voćku (*fruit tree*), a slično kaže i poslovično precizni Dietrich Boschung

20 D. Dexheimer 1998, str. 109, kat. br. 84, sl. gore desno na str. 229.

21 D. Dexheimer 1998, str. 109.

22 Maslina je stablo izrazito širokoga simboličkog spektra (mir, obilje, pročišćenje, snaga, nagrada i dr.), ali ne toliko izraženog na sadržajnoj razini: J. Chevalier – A. Gheerbrant 1994, str. 388 i d., s.v. maslina.

23 A. Steinbüchel 1820, str. 25, br. 90.

24 F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24831>.

(*Baum mit Früchten und Vögeln*), koji gdjegod je to realno moguće vrste stabala na gradskorimskim arama precizno određuje (o tome nešto kasnije).²⁵ U prikazu ptica koje ključaju plodove te nagog dječaka koji se penje i ispod čijih nogu je zmija (samo na lijevom boku), po Kleiner treba prepoznati simboliku pobjede duše nad smrću.²⁶ Stabla su prikazana snažnijih debala od onih na Lokovoj ari, mjestimice po deblu imaju čvorove, ali su listovi, zreli okrugli plodovi i njihov razmještaj, tj. gustoća krošnji, načelno slični. Usporediva je prisutnost i izvedba zmije, osim što je na rimskoj ari ona prikazana u prirodnom gmižućem položaju. Razlika je tek u većem broju ptica i prisutnosti nagog dječaka. Sve u svemu, ikonografske su poveznice očigledne, a kako izvedba listova približno ovalnog oblika sa srololikim šiljkom nema ni najmanje sličnosti s lišćem masline ili smokve, dok je lovorovo stablo uvijek jasne distinktivne forme – prikazuje se snažnog korijena i nižeg, širega »grma« i s prepoznatljivim narebrenim listovima – interpretacije Kleiner i Boschunga, ili u najmanju ruku suzdržanost po pitanju prepoznavanja voćke, čine mi se sasvim na mjestu.

Iako je zbog novodokazanog podrijetla isključena iz popisa salonitanskih primjeraka, korisne spoznaje za raspravu donosi i prethodno spomenuta ara Kvinta Enija, prefekta III. kohorte Alpina (sl. 11). Naime, to je jedini primjerak are iz rimske Dalmacije na čijim je bokovima neka vrsta stabla prikazana na način da se vrsta plodova jasno razabire (sl. 12-13). Po meni nema ni najmanje dvojbe da je u pitanju stablo nara, tj. običnog mogranja (*Punica granatum*). Plodovi su veliki, okrugli i na vanjskim krajevima imaju jasno prikazani središnji izdanak, što je dobro poznata osobina koju osim nara i šipka (koje ne treba poistovjećivati) nema ni jedna druga voćka. Izdanci u početku imaju zatvoreni oblik, no kako plodovi sazrijevaju dobivaju krunski oblik i u slučaju previše vlage pucaju nudeći sok za koji se oduvijek znalo da ima ljekoviti i pomlađujući efekt, što je rezultiralo snažnim mitološkim

konotacijama i simbolikom.²⁷ Njegova prisutnost se prema tome višestruko dobro slaže s funkcijom i topičkim kontekstom grobne are – stablo općenito sugerira pozitivan aspekt plodnosti, kako prirode tako i čovjeka, a plod nara nadu u obnavljanje i nastavak života u zagrobnom svijetu, vjerojatno i iz razloga što mu vrijeme sazrijevanja pada u kasnu jesen i početak zime, vrijeme kada druga vegetacija polako zamire.

4. Stablo kao uzorak dekoracije bočnih strana grobnih ara

Pitanje ranog uvođenja prikaza stabla na bočne strane rimskih grobnih ara manje-više vezano je uz problem datiranja are Tiberija Oktavija Dijadumena iz grada Rima, danas u Vatikanskim muzejima (Cortile del Belvedere), na čijoj prednjoj strani je pokojnik prikazan kao kip Polikletova Dijadumena, a stablo je na lijevoj bočnoj strani i zbog jasno naznačenih iglica sigurno je riječ o boru. Zanimljivost je da je na desnoj strani spomenika girlanda s tenijama i kratki tekst *ad pinum*, koji valjda sugerira mjesto na kojem je spomenik bio podignut, kraj nekog bora ili u obliku hortikulturno uređenog vrta.²⁸ Prijedlozi datiranja toga interesantnog spomenika idu u rasponu od ranoga carskog doba, tj. Augustova vremena, ili negdje 10. – 40. godine po Kristu, pa do sredine 2. stoljeća, tj. u početak 2. stoljeća ili otprilike Hadrijanovo doba.²⁹ Podijeljenost se očituje i u sasvim recentnoj literaturi: Eric Varner npr. zastupa stari prijedlog datiranja u Augustov principat,³⁰ Caroline Vout preuzima dataciju Diane Kleiner u vrijeme od 10. do 40. godine,³¹ a Anna Anguissola pristaje uz prijedloge datiranja veće grupe autora (među kojima valja izdvojiti Dietricha Boschunga) u prva desetljeća 2. stoljeća, opravdavajući to između ostaloga stilskim i paleografskim razlozima.³² Implikacije su velike: u slučaju ranijeg datiranja riječ je o jednom od prvih primjera motiva stabla na rimskim grobnim arama, a u slučaju kasnijega uzorku iz vremena nakon barem pola stoljeća kontinuirane

25 D. E. E. Kleiner 1987, str. 180, kat. br. 56, tab. XXXV, 3; D. Boschung 1987, str. 105, kat. br. 790, tab. 36 (bez slike stabla).

26 D. E. E. Kleiner 1987, str. 180.

27 Kao jedna od voćki s brojnim sjemenkama nar (mogranj) je općenito simbol plodnosti i brojnoga potomstva. Međutim, u staroj Grčkoj i Rimu važne su i druge simboličke razine. Nar ima poznatu fatalnu ulogu u mitu o Hadovoj otmici Perzefone, zbog čijega kušanja je ona morala provesti dio godine u podzemlju. Odatle je nar bio voće mrtvih, simbol neraskidivosti braka i regeneracije (povratka duše u tijelo), ali u suštini i simbol prirodnih ciklusa (godišnjih doba). Postoje i drugi grčki mitološki narativi među kojima neki spominju nastanak nara: prema jednom prvo stablo nara posadila je na Cipru božica Afrodita, a po drugoj verziji prvo stablo izraslo je iz kapljice Dionizove krvi. Pregledno: J. Chevalier – A. Gheerbrant 1994, str. 413 i d., s.v. mogranj.

28 D. E. E. Kleiner 1987, str. 97-98, kat. br. 1, tab. I, 1-4. O boru kao simbolu besmrtnosti, trajnosti i oporavku biljnog svijeta, tj. općenito obnovi života, te odatle vezi s Dionizom (češer) i Kibelom: J. Chevalier – A. Gheerbrant 1994, str. 59 i d., s.v. bor.

29 Pregledno: A. Anguissola 2014, str. 121 i d., bilj. 15.

30 E. Varner 2006, str. 292 i d., sl. 5.7, bilj. 60.

31 C. Vout 2014, str. 294, bilj. 29.

32 A. Anguissola 2014, str. 121, sl. 8.5.

uporabe drugih njemu sličnih – lovora, masline i dr. Boschungovo mišljenje zaslužuje najveće uvažavanje jer je riječ o autoru koji je u monografskoj studiji na nevjerovatan način sintetizirao spoznaje o oko tisuću grobnih ara grada Rima.³³ Naravno da ta građa i na njoj generirane spoznaje predstavljaju komparativni materijal prve vrste za proučavanje ara istočne jadranske obale. Drugi izuzetno važan korpus spomenika i komparativni materijal predstavljaju are sjeverne Italije, koje je sistematizirala i katalogizirala Dagmar Dexheimer.

Ostavivši po strani prikaze biljaka koje izrastaju iz kamenih posuda (najčešće akant ili vinova loza) i bokovima prilagođene okomite nizove velikih akantovih busena, jer je riječ o konceptualno drugačijim motivima, stablo se na sjevernoitalskim arama, koliko mi je poznato, pojavljuje na svega dva spomenika, zbog čega Dexheimer raspravljajući o dekoraciji ara toj pojavi uopće ne pridaje pozornost (tj. posebno poglavlje ili pasus). O jednom od primjera – Korintovoj ari – već je bilo riječi. Drugi je primjerak ara Petilije Juste, datirana u kraj 1. ili početak 2. stoljeća, na čijoj se desnoj bočnoj strani pojavljuje jedinstveni primjer prikaza smokvina stabla (*Ficus*).³⁴

Na arama grada Rima stablo se pojavljuje na desecima spomenika, pa iako je gradskorimska produkcija i četiri puta veća, evidentna je diskrepancija u učestalosti motiva. Apsolutno dominira pojava lovorova stabla, a tek se rijetko prikazuju različite vočke ili stablo palme. Lovor se kao rezultat serijske produkcije, i s tim vezane uporabe uzoraka, učestalo pojavljuje na bočnim stranama triju skupina ara: ara s arhitektonski raščlanjenim pročeljem/okvirom, ara s obrubnim vrpcama te ara s girlandama.³⁵ Primjerci zadnjespomenutih po Boschungu kronološki idu od kasnijega Klaudijeva doba do u doba Flavijevaca.³⁶ Primjerci arhitektonskih ara datiraju pak od početka vladavine Flavijevaca do Hadrijanova doba (velika ih većina pripada razdoblju Domicijanova i Trajanova principata), s time da su za početak 2. stoljeća karakterističniji primjerci raščlanjeni pilastrima.³⁷ Nešto je uži raspon izrade ara s obrubnim vrpcama (kakve i su prethodno opisane salonitanske!), koje po Boschungu datiraju od Klaudijeva do Domicijanova doba, kada je takav tip oltara i najpopularniji,

a zanimljivost je da kod onih ara kojima su bočne strane znatno uže od prednjice prikazi stabla u pravilu nisu uokvireni obrubnim vrpcama (tj. slično Lokovoj ari).³⁸ Velika većina lovorovih prikaza je ikonografski homogena – na stablima ili ispod njih su ptice, nekad i drugi motivi, a tu su i male zmijske – dok rijetki prikazi tog stabla izgledom odudaraju. Jedan takav pojavljuje se na ari T. Julija Papa, datiranoj u Klaudijevo doba, na čijoj se desnoj strani pojavljuje vitko drvo interpretirano kao lovor i podno njegova tele.³⁹ Ako je to stablo doista lovor, ili može biti tako interpretirano (prema čemu sam skeptičan), onda nema nikakve prepreke da kao lovor prepoznamo i stablo na Lokovoj ari.

Ako kojim slučajem u sintetiziranju podataka nije zagubio koji primjer, prema Boschungu se samostalan prikaz maslinova stabla pojavljuje na samo jednoj ari iz Rima, i da stvar bude interesantnija u kombinaciji s lovorom. Riječ je o ari Tiberija Klaudija Antioha na čijoj se lijevoj strani nalazi maslina i sova, a ispod šljem, štit, koplje i zmijska.⁴⁰ Zanimljivo je da Boschung u katalogu i raspravi aru direktno ne datira, niti donosi u »kronološkim nizovima« spomenika, no prema punoj formuli *Dis Manibus* čini se da je riječ o spomeniku iz kasnijega 1. stoljeća po Kristu.

Iznenađuje rijetka pojava masline na arama sjeverne Italije i Rima jer je ipak riječ o mediteranskoj kulturi čiji je proizvod antički čovjek koristio u različitim segmentima svakodnevnog života. Naravno da to ne može biti odlučujući faktor za interpretaciju stabla na fragmentu opisanom u uvodnom dijelu ovoga rada i Lokovoj ari. Salonitanske su radionice mogle neovisno usvojiti i aplicirati maslinovo stablo na grobne spomenike iz puno razloga; npr. zato što su masline predstavljale hortikulturni ukras grobnih areala, ili zato što je npr. neki pokojnik za života mogao biti poznati maslinar. Mogući su i drugi, sasvim bizarni razlozi. Druga mnogo važnija pojava na koju valja upozoriti je kronološke prirode – jasno se vidi da je motiv stabla na arama Italije svoju glavnu primjenu imao u razdoblju od Klaudijeva do otprilike Hadrijanova principata.

Salonitanski se primjerci kronološki savršeno uklapaju u takvu pojavu i u globalnim i u lokalnim okvirima.

33 D. Boschung 1987, str. 115, kat. br. 975, tab. 58 (bez slike bora).

34 D. Dexheimer 1998, str. 102-103, kat. br. 65, sl. na str. 220. O simboličkim smokve pregledno: J. Chevalier – A. Gheerbrant 1994, str. 611 i d., s.v. smokva. Simbolizira plodnost, snagu i obilje, a u Starom zavjetu vjersku izobrazbu i molitvu te može imati i negativan aspekt (sasušena smokva).

35 D. Boschung 1987, str. 14.

36 D. Boschung 1987, str. 23, bilj. 306; 25-26 s prikazom kronologije u tablici.

37 D. Boschung 1987, str. 28-29, bilj. 384 s prikazom kronologije u tablici (pročelja raščlanjena stupovima); 30, bilj. 437 (pročelja raščlanjena pilastrima).

38 D. Boschung 1987, str. 32, bilj. 460-461 s prikazom kronologije u tablici.

39 D. Boschung 1987, str. 23, 96, kat. br. 639, tab. 14.

40 D. Boschung 1987, str. 50, 96, kat. br. 631, tab. 14.

Upadno je da natpisi na tri salonitanske are ne počinju posvetom Manima, koja je u Dalmaciji manje-više obligatna negdje od sredine 2. stoljeća po Kristu, iskazana siglami DM. Već taj detalj je dostatan za datiranje sva tri primjera u vrijeme ranog principata.⁴¹ Ime vlasnika na predmetnom fragmentu tijela are bilo je najvjerojatnije donijeto troimenom formulom, vjerojatno je uključivalo gentilno ime *lulius*, prisutna je i formula VF (*vivus fecit*), a pokojnik je najvjerojatnije bio sevir i augustal, što su sve pouzdani kriteriji datacije u 1. stoljeće po Kristu. Kombinirajući sadržaj epitafa s elegantnijom akantovom povišom u čijoj izvedbi dominira uporaba tradicionalnog alata, vrijeme izrade može se s velikom sigurnošću suziti na kludijevsko doba. Imena Gaja Kampilija Sempronina i Magije Sekundine iskazana su troimenom odnosno dvoimenom formulom u varijantama bez filijacije, što u Semproninovu slučaju upućuje na vrijeme postupne razgradnje ranocarskoga imenskoga sustava *tria nomina* s filijacijom.⁴² S druge strane, natpis je lapidaran i ne uključuje izraze kojima se aludira na moralne kvalitete pokojnika, karakteristične za kasni principat i dominat.⁴³ Tu su i ikonografski momenti, odnosno pojava vitice vinova trsa, koji je na salonitanskim arama u funkciji ispune obrubnih vrpca pouzdano kasnija pojava od akantove vitice.⁴⁴ Te pojedinosti, u kombinaciji s izostankom formule DM, upućuju na dataciju koja ne može ići ranije od kraja 1. stoljeća, a još je vjerojatnije treba odrediti u prvu polovinu ili sredinu 2. stoljeća po Kristu. Preciznije vremensko određenje Lokove are moguće je i preko epigrafskih i preko ikonografskih pojedinosti.⁴⁵ S epigrafske je strane od velikog značaja način na koji je donijeto ime Mezije (u integralnom obliku) u kojoj je službovao Lokov sin Himer, što upućuje na vrijeme prije 86. godine kada ju je Domicijan nakon provale Dačana podijelio na dvije provincije.⁴⁶

U skladu s time je i činjenica da se i provincija/oblast u kojoj je *Lochus* službovao ne naziva Gornji Ilirik ili samo Ilirik već Dalmacija.⁴⁷ Od pomoći su i uzorci upotrijebljeni u okomitim rubnim vrpcama, koji se pouzdano ne pojavljuju prije kludijevskog razdoblja, a najstariji precizno datirani primjer je ovdje spomenuti titulus Ti. Klaudija Priska (sl. 4) sa samog kraja Neronova ili početka Vespazijanova principata. Sporadični tragovi bušenja glavom svrdla donjih akantovih busena savršeno podupiru takvu dataciju. Lokovu aru bi po svim navedenim pokazateljima trebalo datirati u flavijevsko doba.

Tri are i motivi stabla uvelike nadopunjuju aktualne spoznaje o razvoju salonitanskih ara te uvođenju, mijenama i standardizaciji dekora na njihovim bočnim stranama. Najstariji primjerci grobnih ara u rimskoj Dalmaciji prema sadašnjem stupnju spoznaje potječu iz Tiberijeva i ranijega Kludijeva doba i većinom pripadaju vojnicima VII. legije.⁴⁸ Odatle mogućnost da su vojnici (podrijetlom iz Italije?) i zaslužni za uvođenje i popularizaciju ara.⁴⁹ Prevladavajući tip are tog vremena su one s neraščlanjenim središnjim dijelom, kojima su bočne strane neukrašene, a u jednom primjeru ih dekorira motiv vrata.⁵⁰ Budući da je on sadržajno nekoherentan ari, očito je preuzet iz ikonografije stela, kako je to argumentirano pokazao Nenad Cambi, ali sada shvaćen kao dekorativni uzorak, a ne strukturalni element.⁵¹ Već tijekom Kludijeva principata pojavljuje se novi tip are italske inspiracije s pročeljem (a često i bočnim stranama) raščlanjenim obrubnim vrpcama ispunjenima različitim biljnim uzorcima. Ara Julije Kvijete iz Zadra i ara centuriona VII. legije Gaja Vibija Pudenta iz Trogira (zapravo Salone) pokazuju rane primjere razrade vertikalnih vrpca u obliku neke vrste stiliziranih timiaterija (nalik kandelabrima) podnožja izrađenih u obliku obrnutih i ukrštenih dupinskih figura.⁵² Kod Kvijetine

41 Za dataciju predmetnog fragmenta are i imena *Arbuscula* (FPZ) usp. bilj. 5. Za Lokovu aru usp. bilj. 6. I digitalne baze datiraju Lokov spomenik u rani principat: EDH baza datira ga do 150. godine, a EDCS i Lupa do 100. godine. Kao što je već naglašeno, Alföldyju i drugim autorima nije bila poznata ara Magije Sekundine.

42 Prema I. Calabi Limentani 1968, str. 176, taj proces kulminira u razdoblju poslije Hadrijana.

43 O njima kao databilnim kriterijima pregledno: G. Alföldy 1969, str. 29.

44 Jedan od prvih dobro datiranih prikaza je na ari Kvinta Eronija Firmina iz ranijega antoninskog doba: N. Cambi 2005, str. 101 i d., sl. 150.

45 Usp. bilj. 40.

46 L. Mihăilescu-Bîrliba 2006, str. 160, br. 26.

47 U posljednje se vrijeme snažno raspravlja o pitanju kada su nazivi Gornji i Donji Ilirik zamijenjeni imenima Dalmacija i Panonija (koja je tom prigodom i ustrojena kao provincija), te prevladava uvjerenje da je do toga došlo u Vespazijanovo doba. Usp. M. Šašel Kos 2010, str. 123 i d., gdje se donosi i starija lit.

48 Važna zapažanja: D. Maršić 2018, str. 29-30. Osim jedne izgubljene are iz Narone, sve ostale rane are (četiri primjerka) dolaze iz Salone i pripadaju vojnicima VII. legije, od kojih su dvojica iz Italije. Pregledno: D. Tončinić 2011, str. 85 i d., br. i sl. 56, br. i sl. 64, br. i sl. 67, br. i sl. 69.

49 Važna zapažanja: N. Cambi 2002, str. 124. Usp. i N. Cambi 2005, str. 57, gdje se ističe mogućnost da su se are nešto prije pojavile u sjevernoj Dalmaciji i Zadru.

50 N. Cambi 2005, str. 57 i d., sl. 77-78 (ara Marka Ticija s vratima na sačuvanoj lijevoj bočnoj strani); D. Tončinić 2011, str. 95, br. i sl. 64 (ara Gaja Vatinija Kapitona s praznim bočnim stranama), str. 100-101, br. i sl. 69 (ara nepoznatog signifera VII. legije – isto?).

51 N. Cambi 2002, str. 124; N. Cambi 2005, str. 57-58.

52 D. Maršić 2013, str. 400-401, sl. 9a-b i 9c.

are, koja je zapravo bila spomenik hibridne namjene – jer je dokazano funkcionirala i kao baza kipa – obrubne su vrpce prenijete i na bočne strane, pa čak i na stražnju, što je u domaćoj produkciji rijetkost, ali s praznim unutarnjim poljima, dok kod Pudentove are detalji bokova nisu sačuvani. Nova rješenja vertikalnih vrpce dokumentira titul Ti. Klaudija Priska otkriven u funkciji grobnog spolija na Žankovoj glavici u Sinju (sl. 4), koji je očigledno nastao po uzoru na suvremene mu are. Vrpce su dobile okomite nizove akantovih busena različite visine, izvedbe i stilizacije, koji u konačnici podsjećaju na visoke lisnate stabljike (neke autore podsjećaju na kandelabre). Takve su sistematizacije bile i vertikalne vrpce na solinskom fragmentu, najvjerojatnije sve do dna vrpce (sl. 1). Motiv stabla koji on donosi na bočnim stranama (sl. 2-3) utoliko je zanimljiviji jer je riječ o do tada nepoznatom dekorativnom uzorku na arama i bilo kojoj drugoj vrsti lokalnih grobnih spomenika. Logično je onda pretpostaviti da je odnekud »uvezen« u dekorativni repertoar salonitanskih radionica. Da kojim slučajem raspoložemo spoznajom kako je vlasnik are bio carski oslobođenik (*Augusti libertus*), što nikako nije nemoguće u kontekstu teze da su mu imena *Caius* i *Lulius* mogla biti dijelovi imenske formule, te imajući u vidu Lokovu pripadnost familiji *Caesaris*, moglo bi se s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je taj impuls došao iz metropole Carstva. Ta mogućnost i nadalje mi se čini najrealnija, jer u to vrijeme motiv stabla u sjevernoj Italiji čini se nije bio u toj mjeri prisutan, a utjecaj iz neke druge regije teško da je realno moguć. Motiv stabla pojavio se u svakom slučaju u razdoblju »lutanja« salonitanskih radionica za rješenjima izgleda bočnih strana ara, kada eroti kao geniji smrti u toj funkciji još nisu posve prevladali. Dokazuje to činjenica da se ni na ari Kvinta Etuvija Kapriola, koja je pouzdano iz kasnijega flavijevskog razdoblja, ne pojavljuju u paru kasnije standardni eroti s bakljama, već je taj motiv samo na lijevoj strani, a na desnoj je erot s otvorenim diptihom. Prikaz stabla na nešto kasnijoj Lokovoj ari (sl. 5-6) govori da se taj motiv donekle ustalio, ali ne kao serijski i ne zadugo. Pojava lovorova stabla (?) na Sekundininoj ari (sl. 8-9) ima možda drugačiju genezu. Njezin je spomenik najmlađi i po izvedbi stabla direktna mu je analogija Korintova ara iz okolice Akvileje. Vežu između toga grada sjeverne Italije i Salone moguće

je i inače pretpostaviti na polju umjetničke produkcije (nad)grobni spomenika, pa tako i ara. Naime, više puta spomenuta salonitanska ara Kvinta Etuvija Kapriola izgledom, dekoracijom obrubnih traka pročelja s akantovim medaljonima i imenom pokojnika enormno podsjeća na akvilejsku aru Kvinta Etuvija Kapreola podrijetlom iz Vijene.⁵³ Čini se da postoje neki razlozi koji nam bježe, a govore u prilog povezanosti dviju obitelji Etuvija, motiviranoj možda trgovačkim (ekonomskim) razlozima. To bi najbolje objasnilo sličnost dvaju spomenika, dakako kao rezultat kulturnih i umjetničkih veza na relaciji Akvileja – Salona, a ne obratno.

Pojavi motiva stabla na arama iz Salone kronološki je sigurno suvremena i pojava istog motiva na arama grada Narone. O jednoj od njih, koja je pripadala obitelji Kvinta Enija, prefekta III. kohorte Alpina, već je bilo kratko riječi (sl. 11-13). Još ju je Alföldy kronološki svrstao u 1. stoljeće, a nove okolnosti, da je otkrivena u Naroni, odnosno da je pokojnik gotovo sigurno služio na Humcu, odlično podupiru dataciju u flavijevsko doba.⁵⁴ Još najmanje jedna ara iz Narone sigurno ide u flavijevsko doba (kraj 1. stoljeća), a na bokovima nosi prikaze stabla. Riječ je o ari T. Flavija Plasa otkrivenoj unutar riječne brane u Stocu.⁵⁵ Ara ima prepoznatljivu flavijevsku dekoraciju pročelja izvedenu akantovim medaljonima (horizontalne vrpce) odnosno okomitim nizovima akantovih busena (vertikalne vrpce) na čijem vrhu je desno *sistrum*, a lijevo nepoznati predmet. Čini se da je funkcionirala kao *ara ossuaria* jer ima četvrtasto udubljenje na gornjoj i stražnjoj strani, pa je jedno od njih, ako ne i oba, moglo služiti za pohranu urni. Na bokovima su prikazi stabla »gustih listova i okruglih plodova«, s po dvjema pticama u podnožju, od kojih jedna na desnoj strani kljuca zmiju. Paškvalin smatra da su u pitanju tri vrste močvarnih ptica, od kojih se jednu možda može prepoznati kao čaplju, dok se o pitanju vrste stabla ne očituje.⁵⁶ Ja bih rekao da je posrijedi prikaz koji je apsolutno usporediv brojnim prikazima lovora na arama grada Rima i na tome bih bezrezervno ustrajao.

Motiv stabla na grobnim arama Salone (a tako, čini se, i Narone) po svemu nije nadživio sredinu 2. stoljeća. Već na ari Pomponije Vere na lijevoj bočnoj strani prisutan je žalobni erot s izvnutom bakljom, a identičan se možda nalazio i na suprotnoj strani, što bi bio eventualno prvi primjer

53 Važna zapažanja: N. Cambi 2002, str. 126, sl. 34; N. Cambi 2005, str. 65-66, sl. 93. Cambi drži vjerojatnim da su oslobođenici Kapreola »Akvilejca« prenijeli taj »tip« spomenika u Salonu (pod tipom autor zapravo misli na razradu pročelja).

54 G. Alföldy 1987, str. 245 i d.

55 Pregledno: V. Paškvalin 2012, str. 259 i d., kat. br. 12, sl. 12 na str. 331.

56 V. Paškvalin 2012, str. 273-274, sl. 12b-c.

Slika 14
Dva fragmenta sanduka sarkofaga iz Salone s motivom stabla (DM)

Slika 15
Tri fragmenta sanduka sarkofaga iz Kaštel Štafilica s motivom stabla (JT)

njihova uparivanja, ali to nije posve pouzdano.⁵⁷ Tijekom 2. stoljeća eroti će postati glavni repertoar na bokovima ara (i pročeljima prvih sarkofaga) u tek nekoliko ikonografskih varijanti.⁵⁸ Posljednji odjek motiva stabla prisutan je, koliko mi je poznato, na dva salonitanska sarkofaga. Osobito je zanimljiv primjerak čija se dva fragmenta pročelja sanduka čuvaju u solinskoj zbirci *Tusculum* (sl. 14).⁵⁹ Pripada ženskoj osobi mlađe dobi kojoj su ga dali postaviti njezini roditelji. Stablo je sačuvano lijevo od polja s ansama, a valja pretpostaviti da je bilo dekor i desne strane. Prikazano je s jakim deblom koje se neposredno iznad tla račva na tanji vršni dio i lijevi koji izgleda odrezan i debljine jednake panju. Grane su jako stilizirane i mjestimice slične stabljikama akanta, no to je zbog toga što se listovi i plodovi ravnomjerno nižu s obje strane grana. Plodovi su na mjestima veći od lišća i neki od njih podsjećaju na smokve odnosno kruške. Teško je reći je li posrijedi neka stvarna voćka ili prikaz generičkog karaktera. Iako je sarkofag datiran u drugu polovinu 3. stoljeća, mišljenja sam da bi neke pojedinosti mogle upućivati i na malo raniju dataciju – u drugu polovinu 2. ili sam početak 3. stoljeća – a time i na poveznicu s arama. Jasno se naime vidi da je donji desni

kut profiliranog okvira natpisnog polja paralelan donjem kutu desne anse, a ako se taj detalj preslika na gornji rub i usporedi s epitaforom postaje jasno da u polju s natpisom nije bilo mjesta za sigle DM (osim ako se one, jasno, nisu nalazile na pokrovu). I dekoracija ansi s akantovim busenima iz kojih se izvijaju vitice s medaljonima podsjeća na onu iz obrubnih polja ara. Prema tome, nije nimalo nemoguće da je istog podrijetla i motiv stabla te da je u pitanju još jedan u nizu primjera gdje je pročelje sarkofaga koncipirano kao pročelje are s »razvučenim« bočnim stranama. Drugi zanimljivi sarkofag potječe iz Kaštel Štafilića, sačuvan je u tri fragmenta pročelja sanduka (sl. 15), a pripada Aureliju Maksimu, koji je sudeći po sadržaju natpisa bio vojnik i poznati trgovac (CIL 3, 14927 = HD003786).⁶⁰ Osim dijelova natpisnog, očuvan je i dio desnog polja u kojemu je krošnja stabla koje se bez sumnje ima prepoznati kao biljka iz roda četinara, gotovo sigurno jedna vrsta bora (*pinus*). Na donjoj lijevoj grani se jasno se vidi zatvorena pinija (češer), dok su na vrhu dva velika svežnja s iglicama predočenim kao lišće. Između toga prikaza i ranije spomenutih ne može se uspostaviti jasnija poveznica, te je kronološki, a vjerojatno i simbolički, bliži prikazu stabla na Dijadumenovoj ari iz Rima.

Korpusi natpisa

CIL 3 = *Corpus inscriptionum latinarum, Vol. 3, Parts 1-2*, ed. Th. Mommsen, *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. 2 vols. Berlin 1873. Vol. 3, Supplement, Parts [1],1-2 & 2, ed. Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. von Domaszewski, *Inscriptionum Orientis et Illyrici latinarum supplementum*. 4 vols. Berlin 1889.-1902.

ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae, vol. I-III*, Berlin 1892.-1916.

Internetski izvori

EDCS = Epigraphik-Datenbank Claus-Slaby; <http://www.manfredclaus.de/>

EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home/>

Lupa = Ubi erat Lupa; <http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php>
<http://lupa.at/>

57 Na mogućnost da su se eroti s izvnutim bakljama nalazili na obje strane Verine are i da se time »prvi put formirao takav par erota« upozorava N. Cambi 2002, str. 128, sl. 47; N. Cambi 2005, str. 81, sl. 116. O razlozima opreznijeg pristupa vidi u D. Maršić 2018, str. 29.

58 Pregledno s primjerima: D. Maršić 2018, str. 29.

59 N. Cambi 2010, str. 103, kat. br. 30, tab. XX, 1.

60 N. Cambi 2010, str. 118, kat. br. 107, tab. LXII, 2.

Literatura

- G. Alföldy 1969 Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969.
- A. Anguissola 2014 Anna Anguissola, *Remembering with Greek Masterpieces. Observations on Memory and Roman Copies*, u: Karl Galinsky (ed.), *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory. Memoirs of the American Academy in Rome. Supplementary Volumes 10*, Ann Arbor (Michigan) 2014, 117-134.
- D. Boschung 1987 Dietrich Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, Acta Bernensia X, Bern 1987.
- F. Bulić 1887 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite*, Bullettino di archeologia e storia dalmata 10, Split 1887, 105-107.
- I. Calabi Limentani 1968 Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Varese – Milano 1968.
- N. Cambi 2002 Nenad Cambi, *Kiparstvo*, u: Emilio Marin (ur.), *Longae Saloniae, I/II*, Split 2002, 117–174.
- N. Cambi 2003 Nenad Cambi, *Ograda na aserijatskom forumu*, Asseria 1, Zadar 2003, 45-69.
- N. Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.
- N. Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Split 2010.
- J. Chevalier – A. Gheerbrant 1994 Jean Chevalier – Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, četvrto prošireno izdanje, Zagreb 1994.
- D. Dexheimer 1998 Dagmar Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulchrkunst der römischen Kaiserzeit*, British Archaeological Reports, International Series 741, Oxford 1998.
- I. Fadić 1991 Ivo Fadić, *Zadarska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv liburnskih cipusa*, Diadora 13, Zadar 1991, 169-211.
- M. Honroth 1971 Margret Honroth, *Stadrömische Girlanden. Ein Versuch zur Entwicklungsgeschichte römischer Ornamentik*, Wien 1971.
- J. Jeličić-Radonić 1981 Jasna Jeličić-Radonić, *Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 75, Split 1981, 97-104.
- D. Kečkemet 1978 Duško Kečkemet, *Kaštel-Sučurac*, Split 1978.
- D. E. E. Kleiner 1987 Diane E. E. Kleiner, *Roman Funerary Altars with Portraits*, Roma 1987.
- D. Maršić 2005 Dražen Maršić, *Aserijatske nadgrobne are*, Asseria 3, Zadar 2005, 25-51.
- D. Maršić 2007 Dražen Maršić, *Bilješke uz dva liburnska cipusa aserijatske skupine / Notes on two Liburnian Cippi of the Asserian Group*, Asseria 5, Zadar 2007, 197-225.

- D. Maršić 2008 Dražen Maršić, *Nadgrobna ara Marka Ulpija Veracija iz Arheološkog muzeja u Splitu / Grave Altar of Marcus Ulpius Veratius from the Archaeological Museum in Split*, *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb 2008, 183-203.
- D. Maršić 2013 Dražen Maršić, *Funerary Altars of Roman lader – The study of the topical character and function of funerary altars of the Roman province of Dalmatia*, u: Nenad Cambi – Guntram Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura Zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva*, Split 2013, 383-418.
- D. Maršić 2018 Dražen Maršić, *Nadgrobna ara obitelji Rutilius iz Ridera i grupa salonitanskih ara s animalnim frizovima*, u: Iva Kurelac (ur.), *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 950 godina od prvog spomena Šibenika*, Šibenik – Zagreb 2018, 19-36.
- L. Mihăilescu-Bîrliba 2006 Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Wiesbaden 2006.
- V. Paškvalin 2012 Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela ANUBiH knjiga LXXXIII, CBI knjiga 9, Sarajevo, 2012.
- A. Steinbüchel 1820 Anton Steinbüchel, *Dalmatien. Eine Reiseskizze*, *Jahrbuch für Literatur* 12, Wien 1820, 1-30.
- M. Šašel Kos 2010 Marjeta Šašel Kos, *Pannonia or Lower Illyricum?*, *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, Band 25, Wien 2010, 123-130.
- D. Tončinić 2011 Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- E. Varner 2006 Eric Varner, *Reading Replications: Roman Rhetoric and Greek Quotations*, *Art History* 29, no. 2, Oxford 2006, 280-303.
- C. Vout 2014 Caroline Vout, *The funerary altar of Pedana and the rhetoric of unreachability*, u: Jaś Elsner – Michel Meyer (ed.), *Art and Rhetoric in Roman Culture*, Cambridge 2014, 288-315.

Summary

Dražen Maršić

The Salonitan sepulchral altars with the motif of tree decorating their lateral sides

Key words: sepulchral altar, bordering stripe, garland, tree, laurel, olive tree, fruit tree, pomegranate, fig tree, pine

The paper deals with a smaller fragment of a sepulchral altar (*ara*) of the Salonitan provenience that has not been comprehensively studied yet (Fig. 1), in particular with the motif of tree at its right hand lateral side which makes a decorative pattern at the altars and sarcophagi of Salona (Figs. 2-3). From the epigraphic point of view, this monument is of a marginal importance (CIL 3, 8784a), but from the point of view of the history of art it is important as it documents a less known stage in the development of the sepulchral altars and sarcophagi of Salona and in standardisation of decorative patterns at their lateral sides.

Of its epitaph preserved is the right side edge only, but its contents may be reconstructed quite precisely. The reconstruction is helped also by the decoration of the upper bordering stripe. The differing length of the text lines shows that the text was centred. The first line contained the owner's name almost certainly in the characteristic three-name formula (*tria nomina*). An ideal, but not reliable, name reconstruction would include at the first two places the names *Caius* and *Iulius*. From the second line we learn that the deceased belonged to the Salonitan order of sevir and augustals, and that he erected the monument during his lifetime. The third line states the name of a woman, probably his wife, of which preserved is the name *Arbuscula*. The next line contains the name of yet another co-user of the grave and the monument, *Caius Iulius*, possibly their son. The inscription is lacking one more line that contained the *cognomen* of the latter man and the expression that explained his relationship to the owner (*filio?*). Existence of one or even two more epitaph line should not be excluded.

The decorative patterns consist of the inscription field bordering stripes, similar, but somewhat narrower, stripes of the lateral sides and the fields within these (Figs. 2-3). The preserved areas of the two strips in the top right corner indicate they were designed to make pairs: a pair of vertical and a pair of horizontal stripes. The symmetrically positioned vertical stripes are perpendicular to the rows of small acanthus bushes and calices making the impression of stylised plants. The upper horizontal stripe shows the central acanthus bush from which grow the acanthus tendrils at both sides forming medallions (two or three) (compare Fig. 1). This also affects the reconstruction of the names in the first line of the inscription. The lateral stripes were designed different than those at the front side, that is, only the vertical ones were paired. The remaining left stripe contains the motif of an elegant ivy with buds, flowers or berry fruits, but shown in a stylised way (Fig. 2). Of the upper stripe has remained the left part, containing a garland made of laurel leaves. From its left end appear two decorative stripes (Fig. 2). The garland arch gradually rises to the place of the break, and since in the field below it visible is a tree that, logically, must make a centre of the motif, it may be concluded that within the upper stripe there were two garlands. The lower horizontal stripe most certainly did not contain the same motif because there is no logic in superposing the garlands. The lateral side lowered area brings the rest of the image of the tree, that is, three branches of the left side of the treetop (Figs. 2-3). This is only the third example of presentation of tree at the Salonitan sepulchral altars. The other two are seen at the altar of the dispensator *Lochus* and that of *Magia Secundina* (Figs. 8-10). The literature may create the impression that there is yet another (the fourth) such example

(CIL 3, 8739; Figs. 11-13), but information that this monument was excavated in Naronā has been discovered recently.

The altar of *Magia Secundina* is published for the first time, and at its lateral sides there are similar images of a tree or perhaps rather a large bush, with several strong roots, wider trunk and large fleshy leaves (Figs. 9-10). At the top of each trees there is a bird with its head turned towards the front side of the monument. It appears that the bird at the right lateral side in its claws holds a smaller snake or another reptile (Fig. 9). This detail does not appear at the left lateral side or here there is a smaller insect below the bird's right claw (Fig. 10). Of the altar of the imperial dispensator *Lochus* only a part of the inscription has been published, but not its iconography, of which interesting for a discussion are the images of the trees at its lateral areas (Figs. 6-7). The right side is preserved higher hence the entire tree is preserved (Fig. 6). It has an elegant trunk and just a few branches that form a thin treetop. At its top there is a bird pecking something, and from the left lower branch hangs a small snake, as if descending from the tree escaping from a danger. The fruits and the leaves are hard to tell and recognise. At its left side remains only the top of the treetop with the bird (Fig. 7). Under the tree could have been more images.

There are two important groups of altars as comparison materials of the first order and resulting from that the information for studying the motif of tree at the altars of the eastern coast of the Adriatic Sea: the first one are around a thousand of altars of the city of Rome synthesized by D. Boschung, the other around two hundred altars of the northern Italy studied by D. Dexheimer. At the altars from the city of Rome the tree appears often as a decorative pattern from the time of Claudius till that of Hadrian, dominated by the motif of laurel. At the altars of the northern Italy these appear only at two monuments from the late 1st or the early 2nd centuries, at one each this being a fig and a laurel (the author's interpretation).

According to the author, the presentation of tree at the lateral sides of the *Secundina*'s altar is to be recognised as a laurel, perhaps presented as an offshoot or a fragment of a hedge (Figs. 9-10). A close analogy is found at the lateral sides of the altar of *T. Mollicius Corinthus* of Aquileia, dated to the early 2nd century AD. In the CIL, the trees at the *Lochus*' altar (Figs. 6-7) are interpreted as olive trees (*Ramus oleae*), but the author deems this interpretation to be based on instinctive reasons rather than a clear and differential iconography. This is a sort of fruit tree indeed (olive is a fruit as well), but the question remains what species this is. Analogous and also doubtful presentation of similar trees and animal elements is found, for instance, at the lateral sides of the altars of *Iulia Saturnina* and *C. Sulpicius Clytus* of Rome (NCG), which portraits of the deceased are dated to the early 2nd century AD (probably the time of Hadrian). D. E. E. Kleiner recognised the tree to be a fruit tree, and D. Boschung says about the same (*Baum mit Früchten und Vögeln*). Information useful for discussion also brings the above mentioned altar of Naronā, at which lateral sides the trees are presented clearly showing the sort of the fruit (Figs. 12-13). The author deems this to be a tree of pomegranate (*Punica granatum*). This is calling for carefulness about recognising the trees in this fragment and in the *Lochus*' altar.

The Salonitan sepulchral altars with the motifs of trees or bushes perfectly match the chronological image of the motif at the altars of Rome and the northern Italy. The inscriptions do not begin with dedications to Manes, which detail dates them to the early Principate. The oldest one is the fragment dealt with here, that by the combination of epigraphic and stylistic criteria can be dated to the Claudian époque. By the epigraphic, palaeographic and iconographic details, the altar of *Magia Secunda* belongs to the period of time from the very end of the 1st to the mid 2nd centuries. The altar of *Lochus* can be dated to the Flavian

époque (before the year 86), this because the name Moesia is given in its integral form and the local province is named Dalmatia and not Illyricum, this being also supported by the iconographic details.

These three altars significantly contribute to the current knowledge of the development of the Salonitan altars and of the introduction, changes and standardisation of decoration at their lateral sides. Until the Claudian époque the tree was unknown as a decorative pattern at altars or any other kind of local sepulchral monuments. Hence it is logical to assume that this is imported from somewhere. The most realistic possibility is that this is imported from Rome, because at the time the motif of tree in the northern Italy appears not to be present that much, and an influence from another region is logically hardly possible. Furthermore, *Lochus* was an imperial slave, and it is not impossible that the owner of the fragment was an imperial slave (because of the possible name *C. Iulius*). The motif of the tree appeared at the time of the Salonitan workshops searching for solutions of appearances of the altars' lateral sides, hence the erotes as the geniuses of the death in this function did not prevail yet. Its appearance at the *Lochus*' altar (Figs. 6-7) indicates that it was accepted to a degree, but not as a standard and not for long. The appearance of laurel at the *Secundina*'s altar (Figs. 9-10) may have a different genesis. Her monument is the youngest one, and by the presentation of the laurel its direct analogy is the *Corinthus*' altar from the vicinity of Aquileia. The links between this town and Salona can also be assumed in the field of production of grave monuments, including the altars. Most probably, the motif of tree did not survive the mid 2nd century. The last echo of this motif is at two Salonitan sarcophagi, of which particularly interesting is the one the two fragments of the front side of which are kept at *Tusculum* in Solin (Fig. 14). It is hard to say whether this is a particular fruit (fig?) or a generic image. Although this sarcophagus is dated to the second half of the 3rd century, some details may call for a somewhat earlier dating and, thereby, a link to the altars. The second altar (Fig. 15) in its preserved right side field shows a pine tree (*Pinus*).

Translated by Radovan Kečkemet

